

پیشنهادی برای تعیین محل شهر ایلخانی سلطان آباد چمچمال (بغداد کوچک) در بیستون کرمانشاه

عباس مترجم^{*}، یعقوب محمدی فر^{**}

چکیده:

بر پایه منابع تاریخی در زمان سلطنت سلطان ابوسعید، از ایلخانان مغول در ایران، شهری با شکوه در مسیر جاده‌ی عتبات عالیات در محل دشت چمچمال واقع در حد فاصل بیستون تا صحنه، ایجاد گردیده که از آن با عنوان سلطان‌آباد کوچک یا بغداد کوچک نام برده شده است. در طی دو فصل بررسی‌های باستان‌شناسی در طی سالهای ۱۳۸۰ تا ۱۳۸۲ در دشت چمچمال، کلیه آثار باستانی منطقه به روش پیمایشی شناسایی و بررسی شده‌اند. در میان محوطه‌های دشت چمچمال، تپه‌ای به نام گرگوند واقع در پنج کیلومتری شرق بیستون و با وسعتی معادل ۲۰ هکتار، بیش از هر محوطه‌ی دیگری قابلیت انطباق با شهر سلطان‌آباد را دارد.

کلید واژه‌ها: سلطان‌آباد کوچک، بغداد کوچک، دشت چمچمال، تپه گرگوند.

^{*} عضو هیات علمی گروه باستان‌شناسی دانشگاه بوعلی سینا همدان.

^{**} عضو هیات علمی گروه باستان‌شناسی دانشگاه بوعلی سینا همدان.

مقدمه

شناسی نسبت به تعیین محل این شهر پرداخته شود.

سابقه تاریخی شهر سلطان آباد (بغداد کوچک)

در اواخر دوره ایلخانان و خصوصاً به روزگار زمامداری سلطان محمد الجایتو با گرایش ایلخانان به مذهب تشیع گسترش فعالیت‌های عمرانی در این رابطه دیده می‌شود که مظهر و سمبل این اقدامات را می‌توان در ساخت گنبد رفیع سلطانیه به وضوح دید علاوه بر آن توجه خاص به همان جاده قدیم ابریشم که اکنون به عنوان مسیر زیارتی عتبات عالیات مبدل شده بود را نیز نباید از نظر دور داشت.

دشت چمچمال واقع در بین حدفاصل کوه بیستون و دشت صحنه قرار دارد این دشت رسوبی و حاصلخیز در طول دوران پیش از اسلام و اسلامی همواره یکی از مناطق پر جمعیت بوده است. جاده ابریشم یا همان جاده بزرگ خراسان در مسیر طول شرقی غربی دشت و به موازات رودخانه گاماسی آو تداوم می‌یابد مرکز سیاسی دشت چمچمال در طول تاریخ را بایستی بیستون محسوب نمود که هم اکنون نیز این مرکزیت باقی است بیستون در واقع منتهی الیه غربی دشت چمچمال محسوب می‌گردد که بنا به شرایط خاص استراتژیکی همواره تنها نقطه‌ای در دشت بوده که کاروانیان تنها با عبور از رودخانه کوچک

در متون تاریخی دوره مغول به توجه ایلخانان مغول به عمران و آبادی کشور خصوصاً بعد از سلطنت غازان خان اشارات فراوانی شده است. امروزه بسیاری از این آثار با شکوه در کشور وجود دارند که از جمله آنها می‌توان به گنبد رفیع سلطانیه در استان زنجان؛ آثار ربیع رشیدی و ارگ علیشاه گیلانی در تبریز مسجد جامع ورامین و مجموعه بناها و آثار عام المنفعه در بیستون کرمانشاه یاد نمود. در این میان اشارات متعدد بر ساخت شهری با شکوه در مسیر جاده عتبات عالیات در محل دشت چمچمال واقع در حد فاصل بیستون تا صحنه به زمان سلطنت سلطان ابوسعید گردیده که با لحاظ اهمیت به نام سلطان آباد کوچک و از حیث واقع شدن در مسیر عراق به نام بغداد کوچک نامیده شده است که امروزه از محل آن شهر هیچ گونه اطلاعی در دست نیست. باستان‌شناسی با توجه به رسالت خاص خود در کشف و بازبینی این گونه آثار مهم بر مبنای مدارک تاریخی و انطباق آنها با آثار و محوطه‌های باستانی موجود در محل و همچنین جمع‌آوری مدارک متقن و تجزیه و تحلیل آنها در صدد است تا غبار نسیان زمان را از روی این آثار زدوده و مجدداً آنها را به اهل فن معرفی نماید از این رو در این مقاله سعی گردیده تا بر مبنای نتایج حاصله از فعالیت‌های میدانی اخیر باستان-

دینور آب بودن آنکه مجبور به عبور از روی رود خروشان گاماسی او شوند می‌توانند بعد از پیمایش طول دشت از نقطه حدفاصل در بین سراب بیستون و صخره بیستون از دشت چمچمال خارج گردند که این خود یک نکته مهم در تمرکز آثار در بیستون می‌باشد (مترجم، ۱۳۷۹: ۱۴). مطالعات باستان‌شناسی انجام شده در بیستون حاکی از این امر مهم می‌باشد که فقط آثار باستانی موجود در محدوده صخره عظیم بیستون به تنهایی در بر دارنده تداوم حیات انسان از دوران پارینه سنگی میانی تا عصر حاضر است و این یعنی اهمیت این نقطه در تمام دوران تاریخی (Coon, 1951:1-8).

صرفنظر از دوران هخامنشی و اشکانی دوران ساسانی یکی از مهمترین دوران مجد و عظمت بیستون می‌اشد در این عصر و خصوصاً به زمان خسرو دوم (۵۹۰-۶۲۸ م.) در این محل به ایجاد یک سلسله عملیات ساختمانی عظیم شامل: کاخ بزرگ ساسانی، دیواره فرهاد تراش، پل خسرو و مجموعه مسکونی تخت شیرین اقدام گردید (گلزاری، ۱۳۵۴).

بعد از دوره ساسانی دوره ایلخانی را بایستی دوران مجدد مجد و عظمت بیستون به حساب آورد چرا که در این دوره مطابق آثار باقی مانده مجدداً بسیاری از آثار دوره ساسانی بازسازی و احیاء گردیدند از مهمترین این اقدامات می‌توان به بازسازی کاخ قدیمی ساسانی به عنوان

کارونسرا و احداث یک مسجد کوچک در صحن آن، مرمت پل ساسانی دینور آب، وترسیم چهره ناشناخته مغولی بر روی دیواره فرهاد تراش اشاره نمود. (۵)

علاوه بر تمامی این موارد وفور قطعات گوناگون از سفالینه های شاخص دوره ایلخانی در سرتاسر محوطه بیستون و اطراف آن را بایستی دال بر این تمرکز دانست. بحث احیاء مجدد بیستون در این دوره حتی در متون و منابع نیز منعکس گردیده است که از آن جمله خوانند میر در روضه الصفا اشاره به احداث دو شهر در این دوره به نامهای سلطان آباد الجایتو و سلطان آباد چمچمال یا بغداد کوچک به فرمان الجایتو در دشت مغان ساحل رود ارس و دشت چمچمال دارد (خوانند میر، ۱۳۴۲).

اشپولر مورخ معاصر نیز در کتاب تاریخ مغول در ایران اظهار می‌کند که الجایتو دستور به ساخت شهر سلطان آباد در کنار کوه بیستون داد (اشپولر، ۱۳۸۰).

عباس اقبال آشتیانی در شرح تاریخ مغول و اوایل تیموری مجدداً بر همین قضیه اشاره دارد که سلطان آباد چمچمال یا بغداد کوچک به امر سلطان الجایتو بنا گردید (اقبال آشتیانی، ۱۳۶۷).

سلطان آباد چمچال پس از دینور مرکز مهم و اصلی این ناحیه شد. سلطان آباد چمچال یا «بغداد کوچک» در دوران پادشاهی اولجایتو (۷۱۶-۷۰۳ ه. ق.) در نزدیکی بیستون بنا گردید

محمد حسنخان اعتماد السلطنه در ذیل فصلی که درباره چمچمال نوشته است می‌آورد: چمچمال اسم بلوکیست حاصل خیز از توابع کرمانشاهان و در قسمت شرقی این شهر واقع در ابتدای حد شمالی از اول دربندی است که معروف به تنگ دینور است. این تنگ طوریت که قریب یک فرسخ راه از طرفین جبال شامخه متصل به یک دیگر امتداد یافته و تنگ و دره دینور را تشکیل داده و وسعت و عرض تنگ بعضی جاها پانصد ذرع و در برخی مواضع به دوست ذرع می‌رسد. اشجار بسیار از بید و غیره بطور انبوهی در این تنگ روئیده و جاهای بسیار با صفا دارد. از تنگ نهری جاریست که منبع آن آبهای کندوله و دینور از میان اراضی کلیانیت و از این آب جمیع دهات بلوک چمچمال، مشروب می‌شود و فاضل آن در نزدیکی بیستون به رودخانه گاماسب می‌ریزد (گلزاری، ۱۳۵۴).

بررسی‌های باستان‌شناسی

دشت چمچمال هم اکنون از نظر تقسیمات سیاسی کشوری بین دو شهرستان هرسین و صحنه از توابع استان کرمانشاه تقسیم شده است. نگارندگان این مقاله طی دو فصل بررسی باستان‌شناسی شهرستانهای هرسین و صحنه در سالهای ۱۳۸۰ لغایت ۱۳۸۲ موفق شدند تا تمامی آثار باستانی موجود در این محدوده را به صورت دقیق و به روش پیمایشی مورد مطالعه و مستند سازی

(ابوالقاسم عبدالله بن محمد قاشانی، ۱۳۴۸). امرای ایلخانی می‌خواستند این شهر را به جای «بهار» مرکز استان کردستان بنمایند در تاریخ اولجایتو ذیل وقایع سال ۷۱۱ ه.ق. آمده است. (حافظ ابرو، ۱۳۵۰).

«و پادشاه عمارت دوست در سلطان میدان به حدود چمچال و کوه با شکوه بیستون شهری بنا نهاد و نامش سلطان آباد کرد.» همچنین آمده است که «اولجایتو سلطان بن ارغون خان مغول ساخت. جایی خوش و هوایی به غایت خوب. حاصلش غله بیشتر باشد.» حافظ ابرو محل درگذشت یکی از فرزندان اولجایتو را در چمچمال ثبت کرده است:

«بعد از سه روز از وفات اولجایتو سلطان امیر چوپان برسید نوحه و زاری بسیار کرد و باز تعزیتی از سر گرفتند و همه روزه چوپان سخن شهزاده ابوسعید می‌گفت و انتظار قدم او می‌کشیدند و سلطان اولجایتو چهار پسر داشت: بسطام بایزید ابوسعید و طیفور. بسطام دوازده ساله بود که درگذشت در موضع چمچمال (نزدیک بیستون) در راه بغداد... در حکومت صفویان هم سلطان آباد چمچال دارای اعتبار بوده است چنانکه قاضی احمد غفاری در تاریخ جهان آرا می‌نویسد (قاضی احمد غفاری قزوینی). «شاه اسماعیل صفوی در بهار ۹۲۴ ه.ق. به حوالی بیستون و چمچال جهت شکار مدتی گذرانده و سپس از آنجا به قشلاق قم رفته بود.»

خصوصیات بودند را از بقیه تفکیک و در صد یافتن پاسخ بر آمدم بررسیهای اولیه حاکی از آن بود تپه های در بر دارنده آثار دوره میانی اسلامی بسیار کم و فقط چند محوطه کوچک را شامل می‌شد که ابعاد آنها بسیار کمتر از آن بود که بتوانند به عنوان یک شهر ملاک عمل قرار گیرند (محمدی فر، ۱۳۸۲).

اما در میان آنها یک محوطه شناسائی شده که تمام شرایط ذیل را دارا بود این تپه وسیع و عریض در فاصله کمتر از ۵ کیلومتری شمال شرقی بیستون و مشرف به مسیر متصل به پل دینور آب و در نیمه غربی دشت چمچمال به محوریت رودخانه گاماسی آو قرار داشت مساحت محوطه بالغ بر ۲۰ هکتار است تمام آثار سفالی آن فقط مربوط به دوره ایلخانی است و آثار دیوار عظیم ارگ شهر در بخش شرقی و در محل اتصال به رودخانه کاملا هویدا است بر روی سطح این محوطه بزرگ هم اکنون روستائی بزرگ با خانه‌های فراوان قرار دارد که به نام گرگوند نامیده می‌شود. تپه نیز به همین مناسبت به نام تپه گرگوند است.

تپه گرگوند

در موقعیت عرض جغرافیایی $24,50^{\circ}$ N.34 و طول $30,55^{\circ}$ E.47 جغرافیایی و ارتفاع ۱۴۲۷ متری از سطح دریا در محل روستای گرگوند و به فاصله ۵۰۰ متری از ضلع جنوب شرقی جاده آسفالته بیستون - صحنه تپه‌ای باستانی قرار دارد

قرار دهند (مترجم و محمدی فر، ۱۳۸۰؛ محمدی فر ۱۳۸۲).

علاوه بر آن قبلا نیز در سالهای ۱۳۷۸ تا ۱۳۷۹ موفق گردیدند تا با انجام اولین حفاری باستان‌شناسی در محل سراب و کاخ ساسانی (کاروانسرای ایلخانی بیستون) آثار بیشتری از این دوره را کشف نمایند (مترجم، ۱۳۷۸).

مساحت کل دشت چمچمال بالغ بر ۴۰۰ کیلومتر مربع می‌باشد ارتفاع متوسط آن از سطح دریا ۱۴۰۰ متر است که رودخانه گاماسی آو طول شرقی غربی دشت را می‌پیماید. با توجه به شناسائی تمام آثار موجود در دشت فرضیه وجود شهر ایلخانی به صورت ذیل مطرح و در صدد یافتن پاسخی برای آن بر آمدم:

- ۱- بقایای این شهر بایستی نزدیک به محل صخره بیستون یا همان بخش غربی دشت باشد
- ۲- موقعیت شهر بایستی به گونه‌ای باشد که در مسیر جاده بزرگ ابریشم یا همان شاهراه اصلی واقع باشد
- ۳- فضای موجود به ابعادی درخور یک شهر معروف این دوره باشد که در منابع به آن پرداخته شده است

۴- نمونه‌های باستان‌شناسی موجود در سطح محوطه تعلق آن را به دوره میانی اسلام (ایلخانی) نشان دهد

بر این اساس از مجموع تمامی آثار شناخته شده تمامی آثاری را که واجد یک یا تمام این

- ۴- سفالهای بدون لعاب با نقش کنده دوره اسلامی.
- ۵- سفالهای نوع پخت و پز و روزمره.

سوئداژ آزمایشی

در زمستان سال ۱۳۷۷ اینجانب (مترجم) که در سمت باستان‌شناس در مرکز میراث فرهنگی مشغول به خدمت بودم در پی تصمیم بخشداری بیستون دایر بر لزوم احداث مسجد در روستای گرگوند ماموریت یافتم تا محل مناسبی را برای آن تعیین نمایم به نحویکه آثار موجود از گزند تخریب بیشتر حفظ گردد نقطه در نظر گرفته شده توسط اهالی متاسفانه بر روی بافت باستانی بود لذا لازم بود تا در آن گمانه آزمایشی حفر شود هر چند شواهد موجود نتوانست مانع از ساخت مسجد گردد اما بقایای مکشوفه حاکی از تداوم گونه‌های مشخص از سفال‌های دوره ایلخانی تا عمق بیش از ۲ متری سطح تپه بود و این خود نشانی مهم از ضخامت آثار مربوط به این دوره در محل بود (۱۷)

سفال دوره ایلخانی

سفال به عنوان یکی از مهمترین مواد در کار باستان‌شناسی از لحاظ سبک و تکنیک خاص آن در هر دوره مورد توجه می‌باشد چرا که به علت فراوانی و تغییر فرم و تکنیکهای تزئینی مطابق شرایط هر زمان به صورت یک عنصر

که در محل به نام تپه گرگوند نامیده می‌شود از نظر وضعیت توپوگرافی تپه از اطراف دارای شیب بسیار ملایمی می‌باشد و سطح قاعده آن تقریباً به صورت بیضوی به طول ۷۰۰ عرض ۴۰۰ متر و ارتفاع آن از سطح زمینهای اطراف بالغ بر ۱۰ متر است. این تپه در واقع بایستی یک شهر بزرگ قلمداد نمود چرا که در ضلع شرقی آن که کاملاً متصل به رودخانه پر آب گاماسی او می‌باشد بقایای بزرگی از دیواره‌های حفاظ شهر که با سنگهای تراشدار ساخته شده هنوز بر جای مانده‌اند. طول و عرض تپه با توجه به گسترش روستای فعلی گرگوند بر سطح تپه دقیقاً مقدور نیست اما محاسبات اولیه نشان می‌دهد که وسعت این شهر بالغ بر ۲۰ هکتار است. در سر تا سر سطح تپه به جز گونه‌های سفال اسلامی سده‌های میانی آثاری از دیگر دوره‌های متقدم به دست نمی‌آیند هر چند جهت شناخت کامل تپه احتیاج به گمانه زنی خواهد بود لذا به نظر می‌رسد این محوطه را بایستی یکی از شهرهای معروف سده‌های میانی اسلام یعنی دوران سلجوقی تا ایلخانی در این منطقه بحساب آورد که جهت اثبات آن احتیاج به برنامه‌های عملی دراز مدت خواهد بود (مترجم و محمدی فر، ۱۳۸۰).

سفال گرگوند:

- ۱- سفال از جنس خمیر چینی با لعاب تک رنگ.
- ۲- سفال با تکنیک نقاشی زیر لعاب شفاف (شاخص دوره ایلخانی).
- ۳- سفال با نقش کنده زیر لعاب شفاف (اسگرافیاتو).

مطلوب در جهت گاهنگاری تمدنهای باستانی در آمده است.

در دوره ایلخانی ایران نیز علی‌رغم تنزل و نقصانی که در اغلب هنرها به علت پیامدهای ناشی از حمله مغول پدیدار شد اما اندکی پس از تسلط ایلخانان و بهبود اوضاع مجدداً هنرهای مستظرفه مانند سفالگری با توان و مهارتی بیش از پیش به فعالیت پرداختند و با توجه به تغییرات بافت جمعیتی و مراکز مهم سکونتی مراکز مهمی همچون سلطان آباد و کاشان به معروفیت تمام رسیدند (توحیدی، ۱۳۷۸).

از مهمترین سفالهای شاخص این دوره می‌توان به انواع سفالهای ذیل اشاره نمود:
(Faehrevari, 2000)

۱- سفال با تکنیک نقاشی زیر لعاب شفاف (ترانسپارانت)

۲- سفال با لعاب تک رنگ و نقوش قالبی یا استامپی

۳- سفالهای زرین فام و با ترکیب خطوط آبی کبالتی

۴- سفال لاجوردی زراندود
که از این نظر نیز سفالینه‌های سطح تپه گرگونند با سفال شاخص دوران ایلخانی مطابقت تام دارد.

نتیجه‌گیری

با توجه به مطالعه مقایسه‌ای بین تمامی اتلال و محوطه‌های باستانی موجود در دشت چمچمال

تنها تپه باستانی گرگونند مساحتی در خور یک شهر را دارد که بنا به اهمیت خاص آن در منابع معتبری به ذکر آن پرداخته شده باشد مطالعات سطحی باستان‌شناسی اعم از بررسی و حفر سونداژهای آزمایشی حاکی از این حقیقت است که این محوطه فقط در یک دوره آباد و مسکون بوده است که قدیمترین دوره استقرار در آن با جدیدترین دوره از لحاظ تفاوت گاهنگاری بین پدیده‌های باستان‌شناسی تفاوتی دیده نمی‌شود و تمامی آنها مربوط به سده میانی اسلامی می‌باشند. این امر می‌تواند ناشی از تاسیس یک شهر جدید بنا به فرمان حکومتی در آن نقطه باشد نه صورت تحول یافته از یک مرکز استقرار کهنتر به صورت یک شهر آباد این امر در دیگر شهرهای دوره ایلخانی نیز دیده می‌شود که نمونه بارز آن همان شهر معروف سلطانیه می‌باشد که خیلی زود اهمیت خود را از دست داد و به صورت یک روستا در آمد قطعاً تمامی این موارد می‌تواند ناشی از عدم شرایط مساعد برای ایجاد یک شهر باشد.

شهر سلطان آباد نیز علی‌رغم اوج و شکوفائیش خیلی زود به فراموشی سپرده شد بررسی باستان‌شناسی در تمامی حوضه رودخانه گاماسی آو حاکی از این امر می‌باشد که در هیچ موردی شهر و یا بافتی استقرار این مقدار نزدیک و متصل به حریم سیلابی رودخانه خروشان گاماسی آو ساخته نشده است چرا که

می‌توان با انجام یک برنامه حفاری باستان‌شناسی متقن نمود.

در پایان لازم به ذکر است که در صورت انجام چنین امری می‌توان از موقعیت فعلی شهر که متصل به جاده بزرگ کربلا است و با توجه به پتانسیل مطلوب مجموعه آثار باستانی بیستون در نزدیکی محل که همه ساله پذیرای جهانگردان و توریستهای فراوان خارجی و داخلی است حداکثر استفاده را هم از حیث اقتصادی و هم از نظر فرهنگی نصیب کشور نمود.

کتابنامه:

- ابوالقاسم عبدالله بن محمد قاشانی؛ ۱۳۴۸، تاریخ الجایتو، به اهتمام مهین همبلی، تهران، ص ۱۳۳.
- اشپولر؛ ۱۳۸۰، تاریخ مغول در ایران، مترجم محمود میر آفتاب، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ هفتم، ص ۵۶۳.
- اقبال آشتیانی، عباس؛ ۱۳۶۷، تاریخ مغول و اوایل تیموری، تهران، نشر نامک. جلد اول، چاپ اول، ص ۳۴۲.
- توحیدی، فائق؛ ۱۳۷۸، فن و هنر سفالگری، چاپ اول، تهران، نشر سمت، ص ۲۷۰-۲۸۲.
- حافظ ابرو؛ ۱۳۵۰، ذیل جامع التواریخ رشیدی، به اهتمام خانباا بیانی، تهران، ص ۱۲۰.

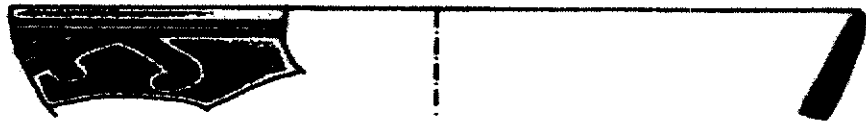
هنوز هم در حالت آرام رودخانه بخشی از دیوار دور شهر در خط کناری رودخانه قرار دارد اما گرچه ممکن است دوره طغیانهای بزرگ این رود به دهها سال برسد اما به طور حتم این شهر آباد و بزرگ هرگز از این بلا نتوانست جان به در ببرد و خیلی زود طعمه امواج این رودخانه گردیده و دیگر بار هیچگاه آباد نشد هر چند این بحث در قالب یک نظریه است و جهت اثبات آن به برنامه حفاری در محوطه نیاز می‌باشد. از این رو در منابع مربوط به دوره‌های بعدی ذکری از آن به میان نمی‌آید.

نوع سنگ چینیهای دیواره دور شهر حاکی از نوعی عجله در کار ساخت می‌باشد چراکه دیواره دور شهر نه به صورت یک سازه معماری قابل مقایسه با دیگر ابنیه این دوره بلکه به صورت نوعی خشکه چینی با سنگهای حجیم اجراء شده است شاید آنچه که بیش از همه در احداث این شهر مورد نظر سازندگان آن بوده است برخورداری ساکنان از موهبت دسترسی به جاده بزرگ خراسان و موقعیت استراتژیک محل و اتصال بخشی از این شهر به یک مانع عمده طبیعی یعنی همان رودخانه ملاک بوده است.

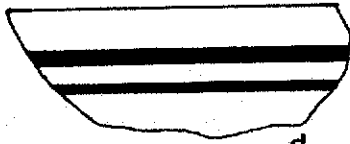
با توجه به موارد فوق می‌توان چنین نتیجه گرفت که بقایای مدفون در دل تپه وسیع گرگوند همان شهر ایلخانی چمچمال یا بغداد کوچک باشد که اثبات نهائی این فرض نزدیک به یقین را

- خواند میر؛ ۱۳۴۲، روضه الصفا، جلد سوم، ص ۶۷.
- قاضی احمد غفاری قزوینی؛ بی تا، تاریخ جهان آرا، به کوشش مجتبی مینوی، تهران، ص ۲۷۸.
- گلزاری، مسعود؛ ۱۳۵۴، کرمانشاهان و کردستان، تهران، وزارت فرهنگ و هنر، چاپ اول، جلد دوم، ص ۱۵۴.
- لوشای؛ بی تا، "مجموعه گزارشات مقدماتی هیات باستان شناسی آلمانی در بیستون"، مرکز اسناد و آرشیو میراث فرهنگی کرمانشاه.
- مترجم، عباس؛ ۱۳۷۸، الف "گزارش اولین فصل گمانه زنی در سراب بیستون ۱۳۷۸" آرشیو اسناد و مدارک میراث فرهنگی کرمانشاه.
- مترجم، عباس؛ ۱۳۷۹، ب "گزارش اولین فصل کاوش در بیستون بعد از انقلاب اسلامی"، مطالعات و مباحثات علمی، موزه ملی ایران، تهران، ص ۱۴۲.
- مترجم، عباس؛ ۱۳۷۷، ج "گزارش گمانه زنی در تپه گرگوند بیستون ۱۳۷۷"، آرشیو اسناد و مدارک میراث فرهنگی کرمانشاه، ص ۱۷-۴۰.
- مترجم عباس و یعقوب محمدی فر؛ ۱۳۸۰، "گزارش بررسی باستان‌شناسی هرسین" ج. اول، آرشیو اسناد و مدارک میراث فرهنگی کرمانشاه.
- محمدی فر، یعقوب؛ ۱۳۸۲، "گزارش بررسی باستان‌شناسی صحنه"، جلد اول، آرشیو اسناد و مدارک میراث فرهنگی کرمانشاه.
- ملک شه میرزادی، صادق؛ ۱۳۷۸، ایران در پیش از تاریخ، تهران، انتشارات میراث فرهنگی، چاپ اول، ص ۱۴۲.
- Coon.carlton.s; 1951, " cave exploration in Iran ", Museum monographs the university museum of Pennsylvania Philadelphia.
- Faehrevari .geza; 2000, "ceramics of the Islamic world", tareq rajab museum, b.tavris .co .ltd .London p. 215.

الف

ب

د

ج

0---3---6---9--- cm

هیات بررسی باستان شناسی نشت هر سین	
نپه گرگوند h-27	دوره : اسلامی میانه
طراح : ع. مترجم	پاییز ۱۳۸۱

محل کشف	تکتیک	تزیین	ساخت	پخت	رنگ خمیره	نوع سفال	ردیف
نپه گرگوند	نقاشی زیر لعاب فیروزه ای	لعاب دار	چرخساز	کافی	قرمز	ظریف	الف
نپه گرگوند	زرین فام	لعاب دار	چرخساز	کافی	قرمز روشن	ظریف	ب
نپه گرگوند	نقاشی زیر لعاب شفاف	لعاب دار	چرخساز	کافی	کرم	ظریف	ج
نپه گرگوند	فیروزه قلم مشکی	لعاب دار	چرخساز	کافی	قرمز	ظریف	د
نپه گرگوند	نقاشی زیر لعاب	لعاب دار	چرخساز	کافی	نخودی	ظریف	ه